УДК [930.1:061.236.6] (477)“19”

Богданова Т.Є., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Богданова Тетяна Євгенівна (1972 р.н.). В 1994 р. з відзнакою закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Асистент кафедри міжнародних відносин, історії та філософії Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили. Тема кандидатської дисертації: *„Масонські організації в Україні (1900-1920 рр.): історіографія проблеми”.*

Масонські організації України 1900-1917 рр. у творах польського дослідника Л.Ґасса

У статті розглядається концепція Л.Ґасса щодо розвитку масонських організацій України в 1900-1917 рр. Автор визначає внесок польського історика у дослідження масонської проблеми та дає оцінку його наукових досягнень з точки зору сучасної української історіографії.

The L.Hass's conception about the development of the Masonic organizations in Ukraine in 1900-1917 is considered in this article. The author determines the contribution of the Polish researcher into the studying of the Masonic problem and evaluates his scientific approaches from the point of view of modern Ukrainian historiography.

За сучасних умов політичного життя в Україні тема масонства привертає активну увагу не лише вітчизняних науковців, але й пересічних громадян, що, на нашу думку, пов’язано із політичною заангажованістю масонської проблеми. Відродження масонських лож в Україні в 1990-ті роки та їх активний піар в українських мас-медіа призвели до жвавого обговорення масонської проблеми у суспільстві [1]. Більшість популярної літератури з даної теми (переважно російських видавництв) має явний антимасонський характер, унаслідок чого в останнє десятиріччя спостерігається зростання масонофобії у суспільстві та поширення в масовій свідомості стереотипу “жидо-масонської змови” [2]. Деякі політичні сили прагнуть використати антимасонські настрої в боротьбі за владу, підтвердженням чому є виступ лівої опозиції з метою дискредитації урядових кіл у лютому 2003 року [3].

Слід відмітити, що історія вітчизняного масонства доволі активно досліджується науковою громадськістю. Зокрема, чільну увагу політологів та істориків привертає оцінка впливу масонства та його ідей на формування української політичної еліти початку XX століття (О.Крижановська, С.Наумкіна, Л.Козловська, В.Нестеров) [4]. Дане питання було досліджено нами у попередніх публікаціях [5]. Отже, на даному етапі розвитку масонознавчих досліджень зусиллями вітчизняних та зарубіжних учених здійснено накопичення фактичного матеріалу з історії масонських організацій України 1900-1917 рр., що призводить нас до необхідності історіографічного узагальнення наукових результатів у даній галузі.

Польський історик Людвік Ґасс є, на нашу думку, одним з найвидатніших представників сучасної історіографії в галузі дослідження масонства. Коло його наукових інтересів складає історія зародження, поширення й розвитку масонського руху в країнах Центральної та Східної

Європи [6]. Працюючи над цією темою, вчений не міг обійти своєю увагою й українське масонство. Він першим у зарубіжній та вітчизняній історіографії відокремлює новітнє українське масонство, як предмет дослідження, від російського, вказуючи на їх розбіжності, публікує документи з французьких архівів, досі невідомі широкій громадськості, здійснює спробу наукового аналізу шляхів розвитку українського масонства в контексті загальноєвропейського руху "вільних мулярів" [7].

Зазначимо, що внесок Л.Ґасса в дослідження масонства взагалі й російського масонства зокрема відзначався ще радянськими дослідниками (М.Зубков, О.Соловйов) [8]. У російських працях останніх років історіографічний аналіз поглядів історика наведений лише в роботі А.Серкова [9]. Українська історична наука поки що приділяє недостатньо уваги історіографії масонства. Стисле визначення внеску Л.Ґасса в українське масонознавство наведено в дисертації О.Крижановської, статтях С.Білоконя та М.Ходоровського [10], але широкого й повноцінного дослідження наукової спадщини історика в галузі дослідження українського масонського руху проведено не було.

Таким чином, метою даної роботи є оцінка внеску польського історика в дослідження українського масонського руху початку ХХ століття. Автор прагне вирішити такі завдання:

- охарактеризувати погляди Л.Ґасса на масонство як суспільний феномен та розглянути його концепцію розвитку українського масонства 1900-1917 років;
- висвітлити досягнення історика в даній галузі та положення, що викликали наукову дискусію в історіографії;
- визначити напрямки та перспективи подальших досліджень.

Відправною точкою теоретичних суджень польського історика є констатація того, що політичному життю цивілізованого суспільства притаманна наявність таємного й явного у деякому їх співвідношенні. Таємне й відкрите в політичному процесі знаходиться в діалектичній єдності й протилежності, а межа між ними має класовий характер. Таким чином, методологічною основою досліджень польського історика є марксистський підхід, але набагато менш догматичний, ніж у радянській історіографії.

Л.Ґасс наголошує на доцільності відокремлення масонства у вузькому розумінні цього слова, яке піддається однозначному визначенню, від масонства як цілого в широкому сенсі, значно менш конкретного. Перше він визначає як географічно поширені впливові таємні об'єднання, що ведуть своє організаційне походження від "Великої Ложі Англії", мають структурною основою ложу, члени якої були наділені певними ступенями посвячення, й проводять свої зібрання у відповідності з ритуалом даного обряду масонства. Масонство в широкому сенсі, на думку вченого, є великим й складним самокерованим рухом, до складу якого, окрім масонських лож, що являють собою його стрижень, входять різного роду об'єднання, які іноді називають парамасонськими. Загальним ідейним знаменником для них виступають ідеали гуманізму й національної спільності людей, а організаційним – ієрархічність функцій й функціонерів, відкритих й таємних цілей, засобів й способів діяльності. Дослідник відмічає ідеологічну суміш у цьому масонському конгломераті, але вбачає й спільні етичні риси [11].

Торкаючись питання про зв'язок масонства з політикою, Л.Ґасс зазначає, що "послідовне сповідування принципів гуманізму та терпимості, які є основоположними для масонства як учення, ...неминуче було рівносильне заняттю кожним його представником своєї політичної позиції щодо принципових питань сучасності. Це не означало, однак, прийняття масонами як організацією тієї чи іншої конкретної партійно-політичної точки зору" [12]. Зосереджуючись інколи на координації зусиль близьких політичних угруповань, підкреслює історик, масонство не заглиблювалося в питання повсякденної політики, приділяючи увагу стратегії й тактиці політичної боротьби.

Польський історик характеризує новітнє масонство як наддержавний та наднаціональний ідеологічний рух, який, згідно з проголошеними ним засадами, об'єднував своїх прибічників незалежно від ступеня посвячення у місцевих осередках, що називалися ложами. Проте незважаючи на універсалістичний характер усього масонського руху, його національні відгалуження, незалежно від їхніх цілей, відігравали різну роль у суспільному житті країни. Деякі масонські об'єднання, підкреслює дослідник, свідомо брали активну участь у суспільно-політичному процесі, впливаючи на нього в потрібному напрямку, нерідкими були випадки, коли певні політичні угруповання використовували місцеві або

загальнонаціональні масонські організації для своїх потреб, щоб через них впливати на суспільство, центральну владу або на важливе для них закордонне оточення [13].

На думку Ґасса, масонські організації Центральної та Східної Європи були безпосередньо втягнуті у численні міждержавні, міжнаціональні та міжрелігійні конфлікти й тому відігравали тут значно більшу, ніж на Заході, політичну роль, незважаючи на меншу чисельність. "Той, хто не бере до уваги, вважаючи незначною... роль масонських організацій у Середньо-Східній Європі, учиняє більшу помилку, ніж той, хто говорить про їх вирішальну роль", – зауважує польський історик, критикуючи, таким чином, недостатню увагу марксистської історіографії до масонської проблеми [14].

Специфіка українського масонства, на думку вченого, полягає в тому, що український народ "протягом тривалого часу не мав власної державності й виборював право на самовизначення". Таким чином, головним мотивом дослідження стає "проблема взаємозв'язку, хоча б непрямого, тих або інших масонських угруповань, із процесом українського національного відродження в XIX ст., в наступному – із національно-визвольною боротьбою, або – дивлячись ширше – місце та роль їх у процесі формування українського народу". Оскільки українські масонські осередки становили інтегральну складову масонства тієї держави, частиною якої були українські землі (Річ Посполита, Російська імперія, монархія Габсбургів), або масонства панівного народу, зауважує історик, то з точки зору вивчення українського масонства акцент у дослідженні слід зробити на характеристику особового складу масонів, а також на діяльність окремих лож, які складалися не тільки з українців, але й з представників панівного народу та мали зв'язок із суспільно-політичним рухом [15].

У працях першої половини 1980-х рр. Л.Ґасс зазначає, що в історіографічному плані проблематика українського масонства належить до слабко досліджених навіть з фактографічного боку тем. Отже, його роботи "Українське масонство (до Лютневої революції 1917 р.)" та "Українське масонство. 1917-1921", опубліковані в 1981-83 рр. в польському часописі "Студії з історії СРСР та Центральної Європи", слід вважати першим масштабним й повноцінним дослідженням історії українського масонства. Проте сам він підкреслює, що дані наявних джерел дуже обмежені, й у більшості випадків на їх підставі можна робити тільки припущення, які потребують подальшого уточнення [16].

Досліджуючи масонські організації в Україні на початку XX століття, Людвік Ґасс наголошує на дуалістичному характері вільномулярського руху, який був репрезентований двома напрямками: українськими ложами, підпорядкованими загальноросійському масонському центру "Великий Схід народів Росії", та національно-орієнтовані масонські ложі шотландського обряду, на основі яких у 1918 р. утворилася "Велика Ложа України".

На думку Гасса, хронологічні рамки даного етапу розвитку українського масонства – 1900-1917 рр. – визначаються проведенням Першого українського масонського конгресу (1900), з одного боку, та Лютневою революцією в Росії (1917) – з іншого. Проведення конгресу у січні 1900 р. стало черговим проявом зовнішнього масонського життя на українських землях, що входили до складу Російської імперії. На ньому була створена Велика Ложа України, перша в історії країни центральна масонська інстанція, проте місце проведення та особовий склад Конгресу залишаються невідомими. Історик проводить паралель між заснуванням в 1900 р. РУП та створенням Великої Ложі України "З'єднані слов'яни", назва якої вказує на континуїтет масонської традиції від київської ложі 1818 року з тією ж назвою. Він також наводить дані про існування лож у Києві, Кам'янці-Подільському, Полтаві, Одесі, Житомирі та заснування нових осередків, зокрема лож "Шевченко" у Харкові (1901) та "Братерство" у Чернігові (1904). Це, на думку Ґасса, засвідчує "більш ранній та міцний розвиток новітнього масонства на Україні, ніж в інших регіонах російської держави" [17].

Автор вважає за доцільне відмітити, що дане положення польського масонознавця викликало зауваження в безпідставності з боку російських дослідників, зокрема, А.Серкова. Теза Ґасса, яка була аксіоматично сприйнята українськими істориками, засновується, переважно, на "Декларації Великої Ложі України" (1919), що дає підстави Серкову охарактеризувати її як "легенду", створену С.Петлюрою та М.Шумицьким з метою обґрунтування ідеї незалежності українського масонства. За їх заявами, на думку російського історика, "швидше за все, нічого, крім амбіцій та політичного розрахунку, не стояло" [18]. На думку автора, висновки ро-

сійського дослідника є дещо категоричними, але його закиди заслуговують на перевірку в ході подальших наукових розробок даного питання.

У роботах з історії українського масонства Л.Ґасс приділяє найбільшу увагу ложам, які, на його думку, належали до "справжнього українського масонства". В 1910-1912 рр. активну роботу в Києві проводили дві ложі: "Святого Андрія Первозваного" та "Нарцис". Назва першої з них вказувала, за словами історика, на цивілізаційний пріоритет Києва та України серед слов'янства, виражаючи таким чином позицію засновників цього масонського осередку. У 1911 р. членом цієї ложі став архітектор Микола Шумицький, у майбутньому діяч українського національного руху [19]. Ґасс вважає, що ложа "Нарцис" належала до шотландського обряду та, ймовірно, була заснована з ініціативи адвоката С.К.Маркотуна. За даними французьких масонських архівів, у даній ложі набули ініціації доктор права Артем Галіп з Буковини (1914), полтавський адвокат Борис Данковський (1916) та інші. З цією ж ложею був пов'язаний і генерал Павло Скоропадський, майбутній гетьман України [20].

Іншим напрямом, що розгорнув свою діяльність на українських землях були ложі, підпорядковані загальноросійській масонській організації. Л.Ґасс повідомляє про заснування з ініціативи професора М.Ковалевського масонських лож "Полярна зірка" в Санкт-Петербурзі та "Відродження" у Москві (1908). В 1909 р. в Києві та Одесі, поряд з існуючими відділеннями українського масонства, з'явилися організаційні осередки російського відгалуження. Майже у всіх роботах польський історик акцентує увагу на тому, що "ані в той час, ані в наступні роки українське масонство не встановило стосунків з російським. Ніщо теж не вказує, що воно здійснювало заходи в даному напрямку". Можливо також, що вони взаємно не відали про існування один одного [21].

На 1910-1912 рр. припадає реорганізація російського масонства. На конвенті 1912 р. відбулося організаційне оформлення загальноросійського масонського об'єднання "Великий Схід народів Росії". Наприкінці 1913 р., за підрахунками Л.Ґасса, організація вже налічувала понад 40 лож. Нові ложі постали і в провінційних центрах, наприклад, у Катеринославі. Характеризуючи загальноросійську масонську організацію 1912-1917 рр., польський дослідник відмічає, що "мета того масонства була чисто політична – повалення абсолютизму та встановлення на його місці парламентсько-демократичної системи", у відповідності з цим обрядовість була зведена до мінімуму. "Формально, – зазначає історик, – ложі й надалі поставали під зверхністю "Великого Сходу Франції", фактично однак була створена самостійна нерегулярна масонська організація, яка не була визнана закордонним центром". Дане положення Ґасса ґрунтується на тому, що представники "Великого Сходу народів Росії" не були присутніми ані в Парижі на Конференції масонських об'єднань Союзу Націй у січні 1917 року, ані на Конгресі масонських організацій Союзу та Нейтральних Націй у червні 1917 р., куди вони навіть не були запрошені [22]. Воно, як і попереднє, викликає жваву наукову дискусію в сучасній українській та російській історіографії.

Історик зауважує, що українські майстерні "Великого Сходу народів Росії" проводили жваву діяльність, що спричинилося, ймовірно, через належність до них провідних діячів українського ліберального й національного рухів (барона Ф.Штейнгеля, поміщика О.Свєчина, історика М.Василенка, адвоката Д.Григоровича-Барського, професора М.Грушевського). На думку вченого, масонські ложі були втягнуті в боротьбу, що точилася в українському суспільстві між напрямком, що стояв на ґрунті співробітництва з Росією, та пронімецьким відгалуженням українського націоналізму, репрезентованим "Союзом Визволення України" [23].

Характеризуючи особовий склад лож, історик підкреслює, що більшість масонів були людьми освіченими, противниками традиційного політичного ладу, "переконаними лібералами", що були занепокоєні тим, що бездумна політика монархічного абсолютизму доведе до революції. Отже, на думку Ґасса, це був спільний фронт людей різних поглядів, спрямований "проти революційної загрози капіталістичним порядкам". В 1912-1917 рр. перевага, як і раніше, належала кадетам, однак значно більше були репрезентовані соціал-демократичні елементи [24].

Зрозуміло, зауважує дослідник, що при значній політичній диференціації особового складу лож у них не раз доходило до гострої дискусії навколо основних проблем політичного життя, таких як національне питання, форма правління, або аграрна реформа. З осені 1916 року частина керівників російського масонства навіть звернулася до ідеї "coup d'état" (державного перевороо-

ту) й брала активну участь у його підготовці. Однак Лютнева революція поклала край їх планам [25]. Водночас учений робить висновок, що за умов імперії Романових "масонство об'єктивно було фактором інтегруючим", оскільки в ложах "училися тому, що раніше було неможливим – терпимо ставитися до вчорашніх політичних противників" [26].

Наступний етап у розвитку українського масонства – 1917-1920 рр. – співпадає з роками національно-визвольних змагань, але це є темою окремого дослідження. Історик вказує на зміну логіки політичної боротьби, форм та методів діяльності масонських лож у період революційного вибуху та соціально-економічної й політичної кризи. На думку історика, ще Велика Французька еволюція XVIII ст. засвідчила, що "саме у переломні моменти історії масонські узи практично розриваються, поступаючись зв'язкам та розбіжностям іншого роду – ідейно-політичним, соціальним". Різка поляризація поглядів призводить до занепаду діяльності лож. "Логіка політичної боротьби та масових рухів, – підсумовує Людвік Ґасс, – була сильніше за загальні формулювання масонської доктрини та методи дій у ложах, які були пристосовані до мирного функціонування механізму партійно-політичного життя" [27].

Підсумовуючи, автор хоче зазначити:

- роботи Л.Ґасса написані на основі архівних документів (зокрема, архіву "Великого Сходу Франції"), дані з яких уперше ввійшли до наукового обігу, та рідкісної історіографії досліджуваних епох;
- керуючись принципами історизму та діалектики, автор прагне послідовно простежити діалектичний зв'язок масонства зі складним суспільно-політичним розвитком держав, країн і народів регіону Центральної та Східної Європи;
- роботи польського вченого долають як аполітичний або містичний підходи до масонства як елітарного суспільного руху, характерні для певного напрямку західної історичної думки, так і мало виправданий критицизм радянських істориків, що доходив інколи до свідомого замовчування навіть самого факту існування масонства, або, навпаки, перетворював його на "жупел" залякування мас, павука в центрі всесвітньої "жидо-масонської змови";
- польський історик уперше в історіографії робить новітнє українське масонство предметом спеціального дослідження, виділяючи в даному русі два напрями: ложі, які підпорядковувалися "Великому Сходу народів Росії", та ложі шотландського обряду ("Святого Андрія", "Нарцис"), на основі яких у 1918 р. постала "Велика Ложа України";
- українським ложам російського підпорядкування історик дає лише загальну характеристику, не уточнюючи докладно їх особовий склад, реорганізацію, діяльність, розбіжності зі столичними масонськими ложами та ін.;
- у різних роботах Л.Ґасс послідовно проводить думку, що українські ложі шотландського обряду не мали зв'язків із масонськими осередками, створеними в межах "Великого Сходу народів Росії", швидше за все обидві течії навіть не знали про існування одна одної до певного часу;
- певним недоліком наукових праць історика 1970-1980-х років є недостатнє використання радянської архівної бази, що значною мірою їх збіднює;
- чимало положень концепції Л.Ґасса щодо розвитку українського масонства викликають заперечення й закиди у необґрунтованості з боку сучасних істориків, однак автор вважає, що подальші наукові пошуки чи спростують їх, чи доведуть їх наукову спроможність.

Література

1. Кустов В. Современное масонство на Украине. Тайные и закрытые общества на Украине: вчера и сегодня // http://ukrtayna.narod.ru/kniga.html; Милошевич С. Шеф украинских масонов находится в подполье // Киевские ведомости. – 1998. – 7 марта. – С. 15.
2. Див., напр.: Гайдар В. Про небезпеку масонської інфільтрації нашого життя // За вільну Україну. – 1995. – 23 лютого. – С. 2; Марков Н.Е. Войны темных сил. – М.: Москвитянин, 1993. – 160 с.; Платонов О. Терновый венец России. Тайная история масонства. 1731-1996. – М.: Родник, 1996. – 703 с.
3. Заява парламентських фракцій "Наша Україна", Комуністична партія України, Соціалістична партія України та виборчого блоку Юлії Тимошенко // Голос України. – 2003. – 6 лютого. – С. 2; Докукін Ю. Масонофобія: Опозиція відкрила сезон полювання на "нереалізовані" потреби вітчизняної еліти // Хрещатик. – 2003. – 14 лютого. – С. 4.
4. Крижановська О.О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII – на початку XX ст.). – К.: Аквілон-Прес, 1998. – 134 с; Наумкіна С.М. Вплив масонства на українську політичну еліту в 1917-1920 рр. // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. – № 2. – С. 162-

166; Козловська Л.В. Вплив масонства на українську політичну еліту 1917 року // Держава і право: Збірник наукових праць. – К., 2001. – Вип. 14: Юридичні і політичні науки. – С. 441-445; Нестеров В. "Брат" Грушевський // Політика і культура. – 2002. – № 11. – С. 40-41.
5. Яблунівська Т.Є. Зв'язок масонства з Товариством українських поступовців (1908-1917) // Наукові праці. Т. 2. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 1999. – С. 27-32; Її ж. Місце масонства у політичній системі України (1907-1917) // Нова політика. – 2000. – № 1. – С. 45-49.
6. Hass L. Wolnomularstwo w Europie Srodkowo – Wschodniej w XVIII i XIX wieku. – Wroslaw: Ossolineum, 1982. – 572 s.(I); ejused. Ambicje, rachuby, rzeczywistość: Wolnomularstwo w Europie Srodkowo-Wschodniej. 1905-1928. – Warszawa: PWN, 1984. – 400 s. (II); ejused. Zasady w godzinie proby. Wolnomylarstwo w Europie Srodkowo – Wschodniej. 1929 – 1941. – Warszawa: PWN, 1987. – 360 s. (III).
7. Hass L. Wolnomularstwo ukraińskie (do rewolucji lutowej 1917 R.) // Studia z dziejów ZSRR i Europy Srodkowej. – 1981. – T. XVII. – S. 5-44; ejused. Wolnomularstwo ukraińskie, 1917-1921 // Studia z dziejów ZSRR i Europy Srodkowej. – 1983. – T.XVIII. – S. 57-81; ejused. La Franc – maconnerie ukrainienne. – Paris, s.a.; ejused. Wolnomularski Paryz w koncowym okresie I wojny Swiatowej i w czosie Konferencji pokojowej 1919 roku // Polska. Niemcy. Europa. – Poznan, 1977. – S. 367-390.
8. Зубков М.Ф. История масонства в странах Центральной и Восточной Европы // Вопросы истории. – 1988. – № 12. – С. 127-133; Соловьев О.Ф. Споры вокруг масонства: некоторые итоги // Вестник Академии Наук СССР. – 1990. – № 9. – С. 24-25.
9. Серков А.И. История русского масонства. 1845-1945. – СПб.: Издательство имени Н.И.Новикова, 1997. – С. 46-47.
10. Крижановська О.О. Масонство в Україні у другій половині XVIII – на початку XX ст. – Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т іст. Укр. НАН України. – К., 1997. – С. 9; Білокінь С. Масонство в Україні // Українська культура. – 2002. – № 3. – С. 34; Ходоровський М. Історія масонського руху в Україні другої половини XVIII – початку XIX ст. (огляд наукової літератури) // Пам'ять століть. – 1999. – № 1. – С. 157.
11. Hass L. Wolnomularstwo w Europie Srodkowo – Wschodniej w XVIII i XIX wieku. – S. 13.
12. Хасс Л. Русские масоны первых десятилетий XX века // Историки отвечают на вопросы. – М.: Прогресс, 1990. – Вып. 2. – С. 135.
13. Hass L. Wolnomularstwo ukraińskie (do rewolucji lutowej 1917 R.). – S. 5-6.
14. Hass L. Wolnomularstwo w Europie Srodkowo – Wschodniej w XVIII i XIX wieku. – S. 17.
15. Hass L. Wolnomularstwo ukraińskie (do rewolucji lutowej 1917 R.). – S. 6.
16. Ibid. – S. 7.
17. Ibid. – S. 31; Hass L. Rosyjskie wolnomularstwo lat 1906-1918 (Fragment z dziejów liberalizmu w Rosji) // Studia z dziejów ZSRR i Europy Srodkowej. – 1971. – T. VII. – S. 149.
18. Серков А.И. История русского масонства. 1845-1945. – С. 133-134.
19. Hass L. Wolnomularstwo ukraińskie (do rewolucji lutowej 1917 R.). – S. 35.
20. Ibid. – S. 35-36; Hass L. Ambicje, rachuby, rzeczywistość. – S. 75-76.
21. Ibid. – S. 75; Хасс Л. Русские масоны первых десятилетий XX века // Историки отвечают на вопросы. – М.: Прогресс, 1990. – Вып. 2. – С. 145-146 та ін.
22. Хасс Л. Еще раз о масонстве в России начала XX века // Вопросы истории. – 1990. – № 1. – С. 31; Hass L. Rosyjskie wolnomularstwo lat 1906-1918. – S. 166.
23. Hass L. Wolnomularstwo ukraińskie (do rewolucji lutowej 1917 R.). – S. 34-35; Ejused. Ambicje, rachuby, rzeczywistość. – S. 113.
24. Хасс Л. Русские масоны первых десятилетий XX века. – С. 145; Hass L. Rosyjskie wolnomularstwo lat 1906-1918. – S. 166.
25. Hass L. Rosyjskie wolnomularstwo lat 1906-1918. – S. 178.
26. Хасс Л. Русские масоны первых десятилетий XX века. – С. 144, 146.
27. Хасс Л. Еще раз о масонстве в России начала XX века. – С. 33; Его же. Русские масоны первых десятилетий XX века. – С. 154.

Надійшла до редколегії 15.03.2004 р.